

Балл Георгій Олексійович

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

РАЦІОГУМАНІСТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ В АНАЛІЗІ РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ЦІННІСНИХ КОЛІЗІЙ

Керуючись раціогуманістичною орієнтацією, автор обґрунтовує неправомірність максималістського (за принципом «усе або нічого») підходу до розв'язання ціннісних колізій, які виникають у людській діяльності, зокрема в ході реалізації сенсу життя. При цьому, однак, є важливим, щоб подолання такого підходу не призводило до фактичної відмови від надійних ціннісних орієнтирів.

Ключові слова: раціогуманізм, ціннісна колізія, добро, зло, максималістський підхід, універсальна моральна настанова, сенс життя, ідеал.

Балл Г.А. Рациогуманистическая ориентация в анализе разрешения ценностных коллизий.

Руководствуясь рациогуманистической ориентацией, автор обосновывает неправомерность максималистского (по принципу «всё или ничего») подхода к разрешению ценностных коллизий, возникающих в человеческой деятельности, в том числе в ходе реализации смысла жизни. При этом, однако, важно, чтобы преодоление такого подхода не приводило к фактическому отказу от надёжных ценностных ориентиров.

Ключевые слова: рациогуманизм, ценностная коллизия, добро, зло, максималистский подход, универсальная моральная установка, смысл жизни, идеал.

G. Ball. Ratio-humanistic orientation in the analysis of the solving of value collisions.

Relying on the ratio-humanistic orientation, the author grounds inadequacy of the maximalistic (following the principle 'all or none') approach to solving value collisions which appear in human activity, particularly in realizing the meaning of life. It's important, however, that overcoming of such approach would not lead to factual denial of reliable value pointers.

Key words: ratio-humanism, value collision, good, evil, maximalistic approach, universal moral attitude, meaning of life, ideal.

Раціогуманізм (див. [2; 3]) – це світоглядна й методологічна орієнтація, що поєднує утвердження гуманістичних цінностей зі спиранням на інтелектуальну культуру, у її гармонійній взаємодії з іншими складовими культури.

Метою цієї статті є поступ в опрацюванні, у руслі раціогуманістичної орієнтації, етико-психологічних проблем, пов'язаних із розв'язанням *ціннісних колізій* (тобто суперечностей, у змісті яких істотна роль належить цінностям, котрі сповідує, обирає або прагне реалізувати суб'єкт).

1. При зверненні до головних етичних категорій – *добра і зла* – зазначена орієнтація вимагає їх досить чіткої змістовної характеристики. Пропонується (див. [4]) трактувати добро як сутнісний атрибут природо-й культуровідповідного гармонійного розвитку людей і людських спільнот, а зло – як атрибут перешкод такому розвитку. Гармонійною при цьому вважається система, де «усі елементи, аспекти й прояви... внутрішньо збалансовані між собою, створюючи досконалість цілісності» [9, с. 202].

Окреслене трактування підкреслює, на противагу маніхейським настановленням, асиметрію добра й зла й пояснює, чому тактична перевага прихильних до зла стратегій соціальної поведінки, яка досягається завдяки ігноруванню ними моральних обмежень на вибір засобів досягнення

цілей, не призводить до суцільного панування зла: цій тактичній перевазі протистоїть стратегічна перевага добра – його відповідність сутнісним закономірностям буття.

2. Прагнучи утвердження добра й подолання зла у світі, раціогуманістичнозорієнтовані суб'єкти враховують, що нерозривна онтологічна пов'язаність добра й зла стоїть на шляху всезагальності втілення в життя цих цілей. Справді, те, що є добром для одного суб'єкта (індивідуального чи колективного), може бути злом для іншого, який має протилежні інтереси (можливості узгодження інтересів, хоча й великі, але не безмежні); ті самі події часто несуть чи то добро, чи зло залежно від того, у якій часовій перспективі вони розглядаються; для досягнення благих цілей (наприклад, для порятунку людських життів) нерідко необхідні засоби, які комусь несуть зло. Через усе це моральний максималізм, що категорично відкидає будь-яке вчинення зла (вимагаючи, наприклад, у жодному разі не брехати – див. дискусію в [11]), є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований. Розуміння цього має вести, однак, не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до прийняття *універсальної моральної настанови*, що враховує як ці пріоритети, так і труднощі їх дотримання.

3. Складовими такої настанови, відповідно до раціогуманістичної орієнтації, доречно визнати:

а) *презумпцію запобігання злу*, сформульовану в такий спосіб: суб'єкти соціальної взаємодії повинні послідовно уникати зла, якщо й поки таке запобігання не загрожує, з високою ймовірністю, більшим злом; при цьому в будь-якому разі слід мінімізувати здійснюване зло;

б) вимога *максимізації здійснюваного добра*. Ця вимога набуває чинності за умови дотримання презумпції запобігання злу, якій, таким чином, надається перевага. При встановленні критеріїв максимізації добра слід, мабуть, віддавати перевагу збереженню реального, вже наявного добра, його захисту від природного (ентропійного) і діяльного зла перед (у принципі також потрібним) сприянням досягненню прогнозованого майбутнього добра. На важливість

задач збереження наявного гарного стану (на виробництві – якості продукції, у лікарні – якості лікування й т.п.) і особливі труднощі їх розв'язання свого часу звертав увагу дитячий хірург С. Долецький [6].

Легко бачити, що сформульована моральна настанова поширює, на найрізноманітніші ситуації соціальної взаємодії, відомий принцип медичної деонтології «*не нашкодь, а якщо можеш – допомож*».

4. Зупинімося на властивостях діючого суб'єкта (індивідуального або колективного), необхідних для максимізації добра. Скористаймося при цьому простою математичною моделлю (що описує окремих випадок, але ілюструє загальні закономірності).

Нехай деяка подія у випадку бездіяльності суб'єкта (назвемо його А) може мати *n* рівноймовірних результатів, лише один з яких несе добро. Ясно, що при цьому

$$P(g) = 1/n \quad (1),$$

де $P(g)$ (probability of good effect) – імовірність досягнення добра.

Нехай, далі, суб'єкт А здійснює діяльність, яка має своєю метою підвищення цієї ймовірності. Будемо виходити з того, що: а) *необхідними* умовами успішності такої діяльності є її, по-перше, ціннісно-мотиваційне й, по-друге, інструментальне забезпечення; б) поєднання зазначених видів забезпечення (реалізованих на належному рівні) є *достатньою* умовою згаданої успішності. Положення «а» і «б» знаходять втілення у формулі

$$P(g) = 1/n + (1 - 1/n)v_i \quad (2).$$

Другий доданок у правій частині рівності (2) становить приріст імовірності досягнення добра, забезпечуваний діяльністю суб'єкта А; v (value competence, *ціннісна компетентність*) та i (instrumental competence, *інструментальна компетентність*) – змінні, що характеризують суб'єкта А і набувають значення в межах від 0 до 1.

Є можливою подвійна інтерпретація величин, що входять до формули (2), і формули в цілому. У першому випадку $P(g)$ – це ймовірність *прийняття* суб'єктом *рішення*, здійснення якого приведе до добра; v (для простоти

матимемо на увазі тут індивідуального суб'єкта) характеризує його моральну свідомість, а i – його когнітивні можливості. У другому випадку $P(g)$ – це ймовірність здійснення суб'єктом вчинку, що несе добро; v характеризує тоді ціннісне забезпечення не тільки мислимого, але й реального здійснення цього вчинку (зокрема, й у надзвичайних ситуаціях, аж до таких, коли людина готова пожертвувати своїм життям); відповідно, i охоплює, поряд з когнітивними, вольові якості суб'єкта. Суттєво, що в обох випадках імовірність $P(g)$ наближається до одиниці тільки при близьких до одиниці значеннях як v , так і i . Коли ж хоча б одна із цих змінних близька до нуля, то приріст $P(g)$, що досягається завдяки діяльності суб'єкта, є мізерним (негативні впливи на ймовірність досягнення добра дана модель не розглядає).

Спробувавши застосувати модель до аналізу реальних подій (включно із суспільно й навіть історично значущими), звернімо увагу на таке. З одного боку, навіть найвищі когнітивні й вольові якості причетних до цих подій людей не забезпечать реалізації добра за недостатнього рівня їх моральної розвиненості. З іншого боку, інструментальні можливості суб'єкта (до речі, і колективного) слід співвідносити із задачами, які він намагається розв'язувати. І якщо ці задачі передбачають удосконалення дуже складних систем (як, наприклад, соціум, із суперечливим і, часто, прихованим характером взаємозв'язків його численних компонентів), то навіть високі моральні якості тих або інших діячів (відображувані в нашій моделі у значеннях змінної v) самі по собі не допоможуть здобути добро, якщо значення змінної i низькі. Просто кажучи, самих добрих почуттів і шляхетних налаштувань замало; є потрібними також досвід розв'язання задач у певній галузі, розум (а краще – мудрість) і воля.

Тих же, хто при постійних невдачах жаліється, що, мовляв, «хотіли як краще, а вийшло як завжди», доречно запитати: чи могло статися по-іншому за низького рівня ціннісної та інструментальної компетентності діючих суб'єктів?

5. Орієнтуючись на наведене в п. 1 трактування добра, вважатимемо, що у структурі гармонійного й продуктивного *сенсу життя* (СЖ) присутні базові

етичні цінності. Ця обставина знаходить вияв у сполученні володіння таким СЖ із феноменами честі й гідності, що забезпечують усвідомлення, переживання й реалізацію людиною цінностей, які постають для неї атрибутами її «Я», – див. [12]. При цьому феномен *честі* виражає цінності, опосередковані соціально-психологічними відносинами й представлені у прийнятій даною людиною, як членом певного співтовариства (або співтовариств), і практично додержуванійнею, всупереч труднощам і небезпекам, *соціальної моралі*. У феномені ж *гідності* виражається відданість людини певним цінностям, обраним і обстоюваним нею самостійно (хоч бажано – зіспиранням на високі культурні зразки); даний феномен можна вважати вираженням *особистісної моральності* (рос. «*нравственности*») цієї людини.

6. Потребує пояснення й, по можливості, подолання поширена й чревата негативними (а то й трагічними) наслідками колізія: процес становлення СЖ, започаткований зі спиранням на високі цінності й ідеали, часто «на виході» дає протилежний результат – див. [5]. Навіть якщо «шляхетний» СЖ начебто зберігається на «знаному» рівні й проголошується (нехай навіть щиро), він дуже часто не реалізується в адекватних учинках.

Зрозуміло, сформований СЖ, з його ціннісним наповненням, не повинен і не може залишатися незмінним. За С.Л. Рубінштейном, «у зв'язку зі сходженням, розвитком, становленням усього особистого життя людини може бути досягнута історія актуалізації одних цінностей і відкидання інших» [14, с. 370]. Тако цього додається попередження про небезпеку руйнування цінностей, яке призводить до «розкладання й розпаду, деградації особистості» [там само]. Передумови несприятливого розвитку ситуації численні й різноманітні. Тут і брак інтелектуальних і/або вольових ресурсів, необхідних для реалізації вихідних цінностей (що провокує, за принципом «лисиці у винограднику», розчарування в них), і деформація самої системи цінностей під тиском макро- і мікросоціального оточення. Справа не тільки в тому, що це оточення часто нехтує високими ідеалами. Сам факт підвищення ступеня особистісної розвиненості індивіда (або якоїсь її складової, істотної для реалізації СЖ), по

досягненні деякого оптимального (у математичному сенсі) значення, веде найчастіше вже не до більшої, а до меншої соціальної адаптованості цього індивіда – див. [7; 2]. Послаблення при цьому значущих для людини соціальних зв'язків (аждо їх втрати або набуття ними негативної модальності) зазвичай є для неї болісним, ставлячи під удар стійкість СЖ і успішність його реалізації. Втім, заважати становленню й гармонійному розвитку СЖ, орієнтованого на високі творчі досягнення, здатне вже передбачення згаданих у попередньому реченні наслідків – згадаймо описаний А. Маслоу [8] «комплекс Йони».

Нерідко людинаначе розривається між варіантами моралі, сповідуваними різними соціальними групами (великими й малими), до яких вона належить; причому ці варіанти, будучи усі значущі для неї, по-різному співвідносяться з її сенсом життя.

7. Торкнімося ще одного психологічного механізму, що сприяє деформації системи цінностей, сполученої із сенсом життя. Йдеться про протиріччя між відносною простотою основних етичних цінностей, включно із представленими у честі й гідності особистості як компонентах СЖ, і складністю їх послідовної реалізації у світі, сповненому гострих суперечностей. У нетривіальних ситуаціях такі суперечності не дозволяють – навіть за оптимальної поведінки суб'єкта – цілком уникнути небажаних з етичного погляду («злих») наслідків його дій; такі наслідки вдається, щонайкраще, мінімізувати (і максимізувати благі наслідки; див. вище, п. 3). До того ж, про *оптимальну* поведінку в складних, недостатньо визначених ситуаціях (а ними рясніє реальне життя) можна казати лише умовно, в сутоймовірнісному сенсі. Щоб наблизитися до поведінки, здатної претендувати на оптимальність, вельми бажаними є: досвід поведінки в подібних ситуаціях; емоційна стійкість; високий рівень і гармонійне поєднання раціональних та інтуїтивних компонентів інтелекту.

До того ж, в описуваних випадках постають додаткові психологічні складнощі.

З одного боку, неминуча (нехай виправдана) наявність «злої» складової в результатах (очікуваних або фактичних) поведінки нашого героя (назвемо його А. і вважатимемо, що він, порівняно з оточенням, етичнобільш розвинений) дає представникам цього оточення підстави засуджувати його. Психологічними механізмами тут слугують: а) сформоване в них, під впливом їх переважного досвіду, настановлення на інтерпретацію поведінки А. як етично неадекватної; б) здійснювана ними проекція на А. власних, здебільшого не шляхетних, мотивів.

З іншого боку, існує небезпека того, що в основі поведінки А. дійсно перебувають не оптимальні (у світлі прийнятих ним, як він певен, цінностей) рішення, досягнуті з найкращим використанням його інтелектуальних здатностей, а раціоналізація як форма психологічного захисту від усвідомлення того, що він не дуже керується цими цінностями. Найцікавіше (й сумне) полягає у тому, що два окреслені варіанти чітко відокремлені один від одного в рамках теоретичного аналізу, але в реальності вони можуть не диз'юнктивно поєднуватись.

8. Можливості й бажані шляхи реалізації людиною прийнятих нею ціннісних (зокрема, моральних) настанов залежать не тільки від особливостей об'єктивної ситуації, у якій їй доводиться діяти, а й від характеру (теоретичного або практичного) задач, які вона має розв'язувати у цій ситуації. Якщо усередині вченого не живе сумнів, уважає М.М. Моїсеєв, «то він не може бути вченим. І його завдання – не долати сумнів, а використовувати його для одержання нових знань» [10, с. 339]. Практикові ж важливіше «уміти долати сумнів, мати мужність іти на ризик» [там само].

Погоджуючись із цим протиставленням, не слід, однак, абсолютизувати його. Практик змушений, звичайно, не відволікаючись на сумніви, здатні загальмувати його дії, приймати й вчасно здійснювати відповідальні рішення, що безпосередньо впливають на реальне буття (згадаймо класичну працю Б.М. Теплова про розум полководця). Ця необхідність виправдовує поведінку ризиковану (коли успіх не гарантований, але ймовірний), але аж ніяк не

авантюристичну, яка нехтує порівняльною оцінкою ймовірних результатів можливих варіантів дії (або утримання від неї). У свою чергу, учений, піддаючи сумнівам усі долучені до розгляду варіанти розв'язання задачі, не повинен виявляти щодо них ні огульного нігілізму (який нібито виправдовується недосконалістю усіх варіантів), ні постмодерністської «ледачої (рос. «праздної») толерантності» [15], що оголошує будь-який варіант у принципі припустимим. Отже, і практик, і вчений – при всіх відмінностях у характеристиках розв'язуваних ними задач і здійснюваної ними діяльності в цілому – повинні (спираючись чи то на розрахунки й логічний аналіз, чи то на інтуїцію, чи то на поєднання зазначених засобів) здійснювати ймовірнісне прогнозування наслідків рішень, що приймаються, за критерієм втілення в життя певних цінностей (або, що в етичному плані є пріоритетним, недопущення реалізації т.зв. негативних цінностей – див. у п. 3 про презумпцію запобігання злу) і, на підставі такого прогнозування, встановлювати ієрархію прийнятності розглянутих варіантів.

9. Цінніснозорієнтована діяльність і, тим паче, феномен сенсу життя навряд чи є можливими без ідеалів (перспективних цілей), у яких знаходять конкретизацію цінності. Прийняті суб'єктом діяльності *норми-ідеали* (поряд з *нормами-стандартами* й *нормами індивідуального прогресу*) є, мабуть, необхідними, для забезпечення особистісно-розвивального ефекту, компонентами регулювання (чи саморегулювання) діяльності – див. [1].

Водночас чимало людей зазнають гіркого розчарування й ризикують втратити сенс життя під впливом подій, які спонукають їх вважати їхні ідеалізованними. Передумовами несприятливих психологічних наслідків такого роду слугують не тільки захоплення ідеалами сумнівної цінності, а й нерозуміння того, що дійсно гідні ідеали, вельмизначущі у людській культурі та історії, – як, наприклад, ідеал морально бездоганної поведінки (див. п. 2), ідеал соціальної справедливості або ідеал збагнення істини – не можуть бути реалізовані у своїй абсолютній повноті й у цьому сенсі є утопічними (тожзвичні нарікання з приводу «спокушення утопічним ідеалом» є теоретично

некоректними). Але це жодною мірою не виключає можливості успішного (хоча ніколи не повного й ніколи не легкого) наближення до таких ідеалів (пор. запропоновану сто років тому М.М. Рубінштейном характеристику педагогіки як «теорії про шлях до ідеалу» [13, с. 86]).

Висновки. Загалом висловлені вище міркування обґрунтовують неправомірність максималістського (за принципом «усе або нічого») підходу до розв'язання ціннісних колізій, які виникають у людській діяльності, зокрема в ході реалізації сенсу життя. При цьому, однак, є важливим, щоб подолання такого підходу не призводило до фактичної відмови від ціннісних орієнтирів, апробованих у людській культурі як досить надійні.

Проведений аналіз, вочевидь, заслуговує урахування як у подальших теоретичних пошуках, так і в різних сферах практичного застосування психологічних знань – від політики (де є актуальним обмеження максималістських ілюзій і, тим паче, корисливого зловживання ними) до педагогіки (де бажане не лише прилучати вихованців до певних ідеалів, але й, поєднуючи моральне виховання з розумовим, готувати їх до того, як у складних і суперечливих життєвих ситуаціях наближатися до реалізації цих ідеалів).

Література

1. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности // Вопр. психологии. – 1990. – № 6. – С. 25–36.
2. Балл Г.А. «Психология» методологии: рациогуманистический взгляд // Вопр. психологии. – 2011. – № 2. – С. 3–13.
3. Балл Г. Система принципів рациогуманізму // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 16–32.
4. Балл Г. Рациогуманистична орієнтація в аналізі взаємозв'язку добра і зла в соціальній поведінці // Естетика і етика педагогічної дії: зб. наук. праць. – Вип. 2. – К.; Полтава, 2011. – С. 22–34.
5. Вайзер Г.А., Чудновский В.Э. Смысл жизни и акме: 15 лет поиска. – М.; Обнинск: ИГ–Социн, 2010. – 72 с.
6. Долецкий С. На приёме – дети // Правда. – 1976. – 18 марта.

7. *Лазурский А.Ф.* Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
8. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
9. *Можейко М.А.* Гармония // Всемирная энциклопедия: Философия / Гл. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 201–202.
10. *Моисеев Н.Н.* Как далеко до завтрашнего дня... Свободные размышления. 1917–1993. – М.: Тайдекс Ко, 2002. – 488 с.
11. О праве лгать / Сост., ред. Р.Г. Апресян. – М.: РОССПЭН, 2011. – 392 с.
12. *Рибалка В.В.* Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти. – Київ; Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. – 382 с.
13. *Рубинштейн М.М.* Очерк педагогической психологии в связи с общей педагогикой. – М.: Книгоиздательство К.И. Тихомирова, 1913. – 594 с.
14. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 423 с.
15. *Шугуров М.В.* «Праздная» толерантность: постмодернистский сценарий // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 5. – С. 140–149.